

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

(повне найменування закладу вищої освіти)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування факультету)

Кафедра практичної та клінічної психології

(повна назва кафедри)

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Соціально-психологічні кореляти зівладання із посттравматичним стресом у внутрішніх переселенців в новому середовищі»

(тема кваліфікаційної роботи українською мовою)

«Socio-psychological correlates of coping with post-traumatic stress in internally displaced persons in a new environment»

(тема кваліфікаційної роботи англійською мовою)

Виконав: здобувач заочної форми навчання спеціальності 053 Психологія

(код, назва спеціальності)

Освітня програма Психологія

(назва)

Василенко Владислав Олександрович

(прізвище, ім'я, по-батькові здобувача)

Керівник к.психол.н., доцент Смокова Л.С.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали) (підпис)

Рецензент к.психол.н., доцент Чумаєва Ю.В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри

№   від   .   .   20   р.

Завідувач(ка) кафедри

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК №
протокол №   від   .   .   20   р.

Оцінка   /   /
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Одеса 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ЯК АНОМАЛЬНА ПСИХОСОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ	8
1.1. Загальний огляд проблеми адаптації вимушених переселенців в Україні	8
1.2. Загальний огляд проблеми адаптації вимушених переселенців в Україні	14
1.3. Специфіка стресу вимушеного переселення. Вимушена міграція як ситуація депривації та ізоляції	18
1.4. Посттравматичні стани та ресурси подолання стресу у вимушених переселенців	23
1.5. Роль смислових утворень особистості у зівладанні з важкими життєвими ситуаціями. Базисні переконання як когнітивно-особистісний ресурс подолання посттравматичного стресу	31
Висновки до першого розділу	39
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ПЕРЕЖИВАННЯ СИТУАЦІЇ ВИМУШЕНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ	42
2.1. Програма емпіричного дослідження стресу вимушеного переселення	42
2.2. Методи емпіричного дослідження наслідків переживання ситуації вимушеного переселення	45
Висновки до другого розділу	49
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ КОРЕЛЯТИВ ЗІВЛАДАННЯ ІЗ ПОСТТРАВМАТИЧНИМ СТРЕСОМ У ВНУТРІШНІХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ	51
3.1. Дослідження психологічного благополуччя вимушених переселенців	51
3.2. Аналіз ознак посттравматичного стресу в підгрупах мігрантів та їх механізми подолання стресів вимушеного переселення	61
Висновки до третього розділу	65
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Події, які зараз відбуваються в Україні, визначили високу актуальність проблеми міграції.

На відміну від добровільної зміни місця проживання (у пошуках, наприклад, покращення життєвих умов), вимушено люди переїжджають, як правило, внаслідок військових дій, утисків влади, дискримінації за національною ознакою чи релігійними переконаннями. Початковий конфлікт між відсутністю позитивної мотивації до переїзду та фізичною неможливістю подальшого перебування на історичній батьківщині, травматизація психіки, яка визначається причинами та історією міграції, а також труднощі адаптації на новому місці визначають формування специфічного досвіду вимушених переселенців, який виходить за рамки звичайного та повсякденного.

У зв'язку з вищевикладеним з особливою гостротою в практичній психології постає питання необхідності надання мігрантам допомоги та підтримки, а в галузі теоретичних досліджень - проблема вивчення їх психологічного стану та ресурсів подолання важкої життєвої ситуації.

У цій роботі вимушене переселення розглядається як важкорозв'язна життєва ситуація, коли перед людиною постає завдання подолання надскладних обставин, коли від неї вимагається мобілізація ресурсів, що знаходяться на кордоні або навіть перевищують її адаптивні можливості.

Особливий дослідницький інтерес і, одночасно, складність при визначенні понять становила комплексність досліджуваного феномена.

Як правило, ситуація, що змусила людину до втечі, не виникає раптово, а є кульмінацією розтягнутого в часі процесу переслідування чи утиску. У життєвій історії більшості переселенців присутня не тільки необхідність адаптації на новому місці, що викликає значний дистрес, а й досвід перебування в районі бойових дій. Перенісши тягар та незручності переїзду,

на новому місці, мігранти стикаються з такими негативними соціальними явищами, як низька толерантність приймаючої території, мігрантофобія; переселення сприймається ними як ситуація депривації та ізоляції. Таким чином, сукупність зовнішніх обставин, що характеризують вимушену міграцію як важку життєву ситуацію, детермінує високий рівень стресу в середовищі переселенців, що посилюється в ряді випадків проявами посттравматичного стресу, викликаного драматичним минулим багатьох із них.

При описуванні переживань подібного роду в психології традиційно прийнято використовувати поняття «стрес» і «травма». Аналіз наукових джерел призвів до розуміння психологічних наслідків переживання вимушеної міграції як стану стресу високої інтенсивності, що триває довгий проміжок часу і є результатом впливу важких життєвих обставин.

У постановці проблеми ми спиралися також на матеріали психіатричних досліджень, в яких вимушена міграція відзначається як одна з «аномальних психосоціальних ситуацій», пов'язаних з підвищеним ризиком виникнення психічних порушень. Ми спробували інтерпретувати наслідки переживання вимушеного переселення в рамках посттравматичної концепції стресу, крайні варіанти якого виражаються у розвитку посттравматичного стресового розладу.

Адаптаційні ресурси аналізувалися на когнітивно-особистісному рівні, операціоналізованим за допомогою інтегративного, пояснювального конструкту соціально-когнітивних теорій (J.Bruner; Ф.Франселла; Д.Банністер; S.T.Fiske; S.E.Taylor), базисних переконань особистості, які загалом визначаються як імпліцитні, глобальні, стійкі уявлення індивіда про світ і про себе, що впливають на мислення, емоційні стани і поведінку людини і системи смисложиттєвих орієнтацій - особистісних смислів, які розуміються як оцінка життєвого значення для суб'єкта об'єктивних обставин.

В основі теоретичного підґрунтя дослідження лежать також дослідження в рамках інтегративний підхід до проблеми посттравматичного стресу Н.В.Тарабріної; концепції психічної травми Р.Янофф-Бульман; уявлення про особистісні смисли у працях (В.Франкл, О.М.Леонт'єв, Д.О.Леонт'єв); теорії екзистенційного вибору С.Мадді.

Приймаючи рішення про від'їзд з історичної батьківщини, люди, як правило, опиняються в ситуації, коли життєві структури, що цілком склалися, руйнуються, і практично не залишається скільки-небудь ясних і чітких орієнтирів, що визначають подальший розвиток подій. С.Мадді у своїй теорії екзистенційного вибору зазначає, що вибори, які ми робимо, це, зрештою, - вибір між двома альтернативами: на користь майбутнього чи минулого. У майбутньому є невідомість, у минулому - незмінність, *status quo*. Приймаючи рішення, обираючи майбутнє, ми обираємо невідомість, і в цьому міститься непереборне коріння людської тривоги. Якщо доводиться обирати минуле, виникає інший емоційний акомпанемент: вина за втрачені можливості. Таким чином, людина опиняється перед вибором: взяти на себе провину чи тривогу.

Зрозуміло, що ці вибори не рівноцінні як з погляду особистісного зростання, так і у сенсі віддалених наслідків. Детальне вивчення феноменології вимушеної міграції надає, на наш погляд, можливість осмислити переживання людей, «затиснутих» між неможливістю та необхідністю, і оцінити їх нинішній психологічний статус у ракурсі ефективності прийнятого рішення.

У зв'язку з вищевикладеним дизайн цієї роботи сплановано як порівняльний аналіз психологічних характеристик субгруп вимушених переселенців та наявних в літературних джерелах нормативних даних використаних методик.

Крім того, враховуючи комплексність феномену, що вивчається, ми спробували виділити внесок стресора «військові дії» в структуру

мігрантської травми, для чого розділили загальну вибірку переселенців на тих, у чиєму анамнезі є досвід перебування на території бойових дій (підгрупа з умовною назвою «Мігранти-Війна») та тих, хто прийняв рішення про переїзд раніше офіційного початку активної фази військової операції на сході України (підгрупа «Мігранти-Не-Війна»).

Таким чином, у дослідженні були задіяні три групи випробуваних:

- «Мігранти-Не-Війна» - їх ми позиціонуємо як таких, що перенесли стрес вимушеного переселення;
- «Мігранти-Війна» - поєднана травма: міграція та військові дії;
- «Немігранти» - «моно» травма: війна.

Зазначені відмінності у травматичному досвіді було умовно названо «мігрантським статусом».

Метою дослідження є вивчення особистісних корелятивів посттравматичного стресу у вимушених переселенців.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати особливості вимушеної міграції як аномальної психосоціальної ситуації. Описати ресурси подолання стресу у вимушених переселенців.
2. Вивчити роль базисних переконань як однієї з детермінант подолання наслідків психічної травматизації, внесок смислових утворень особистості у процес подолання важких життєвих ситуацій.
3. Виділити особистісні характеристики, що опосередковують визначення мігрантського статусу випробуваних.
4. Проаналізувати внесок стресора «військові дії» у структуру мігрантської травми: зіставити ступінь виразності ознак посттравматичного стресу та характеристики базисних переконань у груп переселенців, які мають досвід перебування на території бойових дій та не мають такого.
5. Дослідити взаємозв'язки сенсожиттєвих орієнтацій та базисних переконань особистості з психологічними наслідками стресу вимушеного

переселення.

Об'єкт дослідження: є особистісні кореляти посттравматичного стресу у вимушених переселенців

Предмет дослідження: виступає взаємозв'язок особистісних властивостей, базисних переконань, а також сенсожиттєвих орієнтацій з інтенсивністю посттравматичного стресу.

Методики дослідження: Модифікований варіант методики Шкала базисних переконань Р.Янофф-Бульман в адаптації М.Падун, А.Котельникової; Опитувальник оцінки виразності психопатологічної симптоматики (SCL-90-R), адаптований Н.В.Тарабріною із співавторами; Шкала оцінки впливу травматичної події М.Горовиця, адаптована Н.В.Тарабріною; Особистісний опитувальник Big Five (форма S) в адаптації С.Д.Бірюкова; Тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) в адаптації Д.О.Леонтєва.

Вибірка тестованих складалася зі 103 осіб, з яких: *першу групу досліджуваних* (умовна назва «Мігранти-Не-Війна») склали 36 вимушених переселенців, які покинули схід України до початку безпосередніх військових дій на території свого проживання, що проживають в даний час на території м.Одеси та Одеської області; *друга група* (умовна назва «Мігранти-Війна») була сформована з 38 вимушених переселенців зі сходу України, у чиєму анамнезі є травматична подія «війна»; *третю групу* (умовна назва «Немігранти») склали 29 мешканців ЛДНР, які ніколи не залишали її межі в статусі біженця або вимушеного переселенця.

Практична значущість дослідження: Отримані в дослідженні результати мають значення для детального вивчення феномена вимушеної міграції та розробки індивідуальних програм підтримки та реабілітації осіб, які перенесли вимушене переселення, з метою подолання негативних наслідків пережитих подій, полегшення соціокультурної адаптації та

психічного здоров'я. Показаний взаємозв'язок деяких характеристик особистості та здатність до прийняття життєво важливого рішення в умовах вимушеної міграції передбачається враховувати при розробці методів психологічної корекції психічних станів осіб, які опинилися у важкій життєвій ситуації.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг дослідження становить 92 сторінки. У роботі є 8 таблиць, 3 малюнки, 4 додатки. Список використаної літератури включає 100 найменувань.

ВИСНОВКИ

У представленому дослідженні проаналізовано особливості вимушеного переселення як важкої життєвої ситуації. На відміну від добровільної (у пошуках, наприклад, поліпшення життєвих умов), вимушена міграція - один із видів переміщення людей, коли вони, рятуючись від загрози для життя та інших переслідувань, вимушено залишають місця свого постійного проживання та шукають притулку на інших територіях - у межах держави своєї громадянської приналежності або за її межами.

Аналіз опрацьованих літературних джерел засвідчив, що вимушене переселення являє собою сукупність аномальних психосоціальних обставин, що переживаються як тривалий стан стресу високої інтенсивності та супроводжуються ризиком виникнення ознак посттравматичного стресу.

Як відмінна риса феномена вимушеної міграції дослідниками відзначається комплексний характер стресового впливу: у життєвій історії переселенців присутні як драматичні події, що стали безпосередньою причиною переїзду (досвід перебування в районі бойових дій), так і стрес акультурації, культурний шок - соціокультурна адаптація у місцях нового проживання.

Деякі описані теоретичні викладки знайшли своє емпіричне підтвердження у представленій роботі: на матеріалі вибірки вимушених переселенців, які в різний час залишили схід України і нині проживають на території Одеської області, було показано, що рівень виразності ознак посттравматичного стресу залежить від причин міграції: значно важче справляються зі стресовими переживаннями вимушені переселенці, які мають досвід перебування на території бойових дій.

Успішність адаптації вимушених мігрантів у літературі традиційно співвідноситься як із ступенем підтримки, який може надати соціальне

оточення (родина, близькі, друзі), так і з індивідуально-особистісними особливостями, серед яких виділяють: гендерну приналежність, приналежність до етнічної меншини, вік, рівень інтелекту, когнітивну простоту-складність, локус контролю, емоційну ригідність, рівень нейротизму та екстраверсії, а також стиль інтерпретації подій та когнітивного переосмислення ситуації. Крім того, в якості провідних ресурсів подолання посттравматичного стресу більшістю сучасних дослідників виділяються когнітивно-особистісні характеристики.

Фокус дослідницької уваги в цій роботі ми зосредили на вивченні когнітивно-особистісних ресурсів подолання стресу в ситуації вимушеного переселення. Аналіз теоретичного матеріалу дозволив позначити базисні переконання та смислові утворення особистості як характеристики, що детермінують успішність адаптації. Отримані результати дозволяють стверджувати, що поточний психологічний добробут мігрантів багато в чому визначається наслідками ухваленого колись рішення: ті з них, хто в різний час зміг виїхати, нині демонструють значно менший рівень ознак посттравматичного стресу, більшу осмисленість життя та позитивнішу картину світу, особливо у частині визначення цінності та значущості власного «Я» як гідного поваги.

Провідними когнітивно-особистісними ресурсами при цьому є позитивні базові переконання про себе як про щасливу людину, впевненість у своїх можливостях контролювати ситуацію, виражена інтернальність, висока усвідомленість життя, задоволеність самореалізацією у минулому й у сьогоденні, наявність цілей у майбутньому.

Сам процес прийняття людиною рішення про вимушений від'їзд ми намагалися аналізувати не тільки з погляду його ефективності, але, перш за все, як екзистенційну дилему, пов'язану з прийняттям суб'єктом відповідальності за усвідомлений вибір однієї альтернативи з багатьох можливих. Застосовані у дослідженні сучасні методи статистичної обробки

даних дозволили виділити як особистісні характеристики, що опосередковують описаний вибір, *відкритість до засвоєння нового, екстраверсію та нейротизм.*

Значимим практичним результатом роботи стали й інші дані, що були отримані в ході емпіричного дослідження і описують особливості психічного дистресу у вимушених переселенців. Експериментальне дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. Інтенсивність наявного психічного дистресу у вимушених переселенців пов'язана з прийнятим ними рішенням про від'їзд з історичної Батьківщини: більший дистрес переживають особи, що залишилися на території постійного проживання; ті, хто в різний час зміг виїхати, демонструють менший рівень травматизації, більшу осмисленість життя та позитивніші базисні переконання, особливо в частині визначення цінності та значущості власного «Я» як гідного поваги.

2. Ухвалення суб'єктом рішення в ситуації вимушеного переселення пов'язане з таким набором особистісних властивостей: першими йдуть ті, хто максимально відкритий до засвоєння нового досвіду, чия позиція стосовно життєвих змін може бути охарактеризована як дослідницька; міняють місце проживання тільки під тиском надзвичайної сили обставин екстраверти, які мають середню відкритість новому досвіду; так і не наважуються розлучитися з історичною Батьківщиною особистості консервативні, інтровертовані, із високим рівнем негативної емоційності.

3. Вимушена міграція є комплексним феноменом: рівень вираженості ознак посттравматичного стресу у переселенців залежить від причин міграції - значно складніше справлятися зі стресом вимушеного переселення тим, хто пережив військові дії.

4. Провідними когнітивно-особистісними ресурсами подолання стресом вимушеного переселення є базисні переконання особистості та система життєвих смислів: для мігрантів, які успішно впоралися з

посттравматичним стресом, характерні більш позитивні базисні переконання про цінність і значущість власного «Я» і про можливості контролювати події, що відбуваються в житті; виражена інтернальність, усвідомленість життя, задоволеність самореалізацією у минулому та сьогоденні, наявність цілей у майбутньому.

5. Невисока переконаність у справедливості навколишнього світу в осіб, які залишили малу Батьківщину в результаті початку активних військових дій, пов'язана з успішністю зівладання зі стресом у ситуації вимушеного переселення: мігранти, позбавлені переконаності в тому, що «кожен отримує те, що заслуговує і заслуговує на те, що отримує», меншою мірою страждають від посттравматичного стресу.

Подані висновки дозволяють вважати основні завдання дослідження виконаними, а мету роботи – досягнутою.

Істотну увагу в роботі ми постаралися приділити якісному аналізу й вторинного матеріалу, який не увійшов безпосередньо до представленого дослідження. Це результати бесід з людьми, відглянуті фото- та відеоматеріали, спілкування on-line та на інтернет-форумах. Аналіз міграційної ситуації в Україні на момент розгортання військової агресії РФ (в рамках спеціальної військової операції) та означеного вище дедалі більше призводять до констатації практичної затребуваності заявленої тематики та водночас схиляють до фундаментальних роздумів про свободу вибору та відповідальність людини за власне життя. У зв'язку з цим операціоналізація перспектив подальших досліджень бачиться нам у руслі більш детального вивчення актуальних смислових станів вимушених переселенців; у співвіднесенні їх смисложиттєвих орієнтацій з можливістю переробки стресогенних переживань та подальшого особистісного зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д.О. Соціальна робота та психологічна допомога з адаптації вимушених переселенців до життя у нових умовах: Методичні рекомендації. URL: <http://ecopsy.com.ua/index.php/1-pereselentsi-i-bizhentsi/robota-z-pereselentsiamy/2022-03-27-08-14-61> (дата звернення: 16.11.2021)
2. Ананьев Б.Г. Строеие характера. Психология индивидуальных различий. Тексты. М.: Академия, 1982. С.172-178.
3. Балабанова Л.М. Психологічні особливості рефлексії вимушених переселенців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип.22. С.51-59.
4. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная психотерапия депрессии. СПб.: Питер, 2003. 251с.
5. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности. СПб.: Питер, 2002. 299с.
6. Бодалев А.А., Столин В.В. Общая психодиагностика. С.-Пб.:Речь, 2004. 621с.
7. Бойченко А.В. Психологічні особливості становлення автономності особистості в умовах війни. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. №1 (01). С.125-128. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (дата звернення: 18.11.2021).
8. Боровинська І. Є. Готовність внутрішньо переміщених осіб до оволодіння соціально-психологічними стратегіями життєвої успішності. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/br20190826.pdf> (дата звернення: 17.10.2021).
9. Боровинська І.Є. Соціально-психологічні стратегії життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб: дис... д-ра філософії: 053 (05). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2022.

301с.

10. Брушлинский А.В. Психология субъекта. СПб.: Алетейя, 2003.

421с.

11. Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта. СПб.: Питер, 2001.

304с.

12. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. М.: Изд-во МГУ, 1984. 200с.

13. Волков Д. С., Абатурова О. А. Особливості просоціальної поведінки в умовах воєнного стану. Science of XXI century: development, main theories and achievements. 2022. С. 12-15.

14. Выготский Л.С. Мышление и речь / Общая психология. Тексты. Раздел III «Субъект познания». Вып. 1. Познавательные процессы: виды и развитие. Часть 2. Под общей ред. В.В.Петухова. М.: Изд-во РАН, 1997. 51с.

15. Громова Г.М. Толерантність до невизначеності та ставлення до часу як медіатори посттравматичного відновлення особистості. Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року) / Т.М.Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С.30-34.

16. Дворник М. С. Дистанційні модулі підтримання психологічного благополуччя особистості в період очікування миру. Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року) / Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С.11-15.

17. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. Проблеми гуманітарних наук. Психологія, 2021. Вип. 49. С.61–71.

18. Калшед Д. Внутренний мир травмы. М.: Академический проект, 2001. 206с.

19. Келли Дж. Теория личности. СПб: Речь, 2000. 249с.

20. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов. Киев, 1997. 185с.
21. Котельникова А. В., Падун М. А. Психологические особенности переживания вынужденной миграции. Методология исследования вынужденных переселенцев / В сб. Личность в экстремальных условиях. Материалы международной научно-практической конференции. 2005. С.87-97.
22. Крамер Д. Математична обробка даних у соціальних науках. Сучасні методи. Харків: Харвест, 2007. 383с.
23. Леонтьев Д.А. Психология смысла. М.: Смысл, 2003. 486 с.
24. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентации (СЖО). М.: АСТ, 2000. 143с.
25. Лефтеров В.А. Психологические особенности экстремальной миграции в Украине. Координати розвитку психології здоров'я: реалії та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Вінниця, 23-23 листопада 2018 р.); за заг. ред. проф. О.В. Бацилевої. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 106-110.
26. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 2007. 583с.
27. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. Методы диагностики. *Психологический журнал*. 2001. Т.22. №1. С.16-24.
28. Максименко Ю.Б., Морозова-Йоханнессен О.В. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Питання психології*. 2022. С.90-97.
29. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. Психологический словарь. С-Пб.: Прайм-Еврознак, 2002. 731с.
30. Многоосевая классификация психических расстройств в детском и подростковом возрасте (Классификация психических и поведенческих расстройств у детей и подростков в соответствии с МКБ-10). М.: Смысл;

СПБ.: Речь, 2003. 508с.

31. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. М.: Олма-Пресс, 2002. 256с.

32. Мэй Р. Раненый целитель. *Московский психотерапевтический журнал*. 1997. №2(16). С.90-95

33. Нартова-Бочавер С.К. Дифференциальная психология. Справочник. М.: Изд-во «Флинта», МПСИ, 2008. 524с.

34. Нестеренко М. О. Роль особистісних ресурсів у адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. Гуманітарні студії: історія та педагогіка. 2021. № 1(01). С.200-202. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (дата звернення: 18.10.2021).

35. Падун М.А., Котельникова А.В. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р.Янофф-Бульман. *Психологический журнал*. 2018. Т.29. №4. С.98-106.

36. Падун М., Тарабрина Н. Психическая травма и базисные когнитивные схемы. Опросник СПВР. *Психотерапевтический журнал*. 2003. №1. С.121-141;

37. Практическая психодиагностика (методики и тесты) /под ред. Д.Я.Райгородского. М.: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2004. 742с.

38. Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла): материалы международной конференции / под ред. Д.А.Леонтьева. М.: Смысл, 2005. С.36-49.

39. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій. Методичний посібник. За ред. З. Г. Кісарчук. Київ: ТОВ Видавництво «Логос». 2015. 207 с.

40. Русалов В.М., Манолова О.Н. Опросник черт характера взрослого человека. М., 2013. 116с.

41. Селье Г. Стресс без дистресса. М.: Прогресс, 2018. 241с.

42. Психологія біженців та вимушених переселенців/ Під

ред.Боровинської І.Є. Каменець-Подільський: Аксіома, 2017. 215с.

43. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. Вісник НАПН України. 2022. №4(1). С. 1-11.

44. Солсо Р.Л. Когнитивная психология. Пер. с англ. М.: Тривола, 2016. 600 с.

45. Степаненко Л. В. Особливості взаємозв'язку адаптивних властивостей та механізмів психологічного захисту у переселенців. Психолого-педагогічні координати розвитку особистості: зб. наук. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф., 3-4 червня 2021 р. Полтава: Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2021. С.206-210.

46. Субашкевич І. Р., Шпагіна А. Д. Дослідження соціально-психологічних настроїв українців у період війни. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2022. Том 33 (72). № 2. С. 116-122.

47. Сушик І., Карпінчук Л. Міграція: проблеми адаптації і світової безпеки. Together united: науковці проти війни: збірник тез доповідей I Міжнародної благодійної науково-практичної конференції (Луцьк, 20 травня 2022 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2022. С. 274-278.

48. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса. Санкт-Петербург.«Питер».2001.268 с.

49. Тарабрина Н.В. Теоретико-эмпирическое исследование посттравматического стресса. *Психологический журнал*. 2007. Т.28. №4. С.5-12.

50. Тарабрина Н.В. Психология посттравматического стресса: интегративный подход. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук). С.-Пб., 2008. 26с.

51. Тиллих П. Теология культуры. М.: Юристъ, 2005. 373с.

52. Трибрат Т. А., Шуть С. В, Сакевич В. Д. Біженці, мігранти та переміщені особи під час війни: виклики для систем охорони здоров'я та громадського здоров'я. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни: колективна монографія; за заг. ред. проф. Ждана В. М. та проф. Голованової І. А. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2022. С. 23-31.

53. Трубавіна І. Спектр проблем біженців в Україні в війні 2022 року: акценти і спостереження. Збірник тез II Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки», 21-22 квітня. Т.: ФОП Паляниц В.А, 2022 С.29-31. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/37866> (дата звернення: 18.08.2022).

54. Устенко Р. Л., Каценко А. Л., Саричев Я. В. Вплив військових дій на психологію студентів. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни: колективна монографія; за заг. ред. проф. Ждана В. М. та проф. Голованової І. А. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2022. С. 31-36.

55. Фирнхабер Р. Человеческие беды и отпечаток войны: пытки и вынужденная миграция. М.: Прогресс, 2011. 248с.

56. Франкл В. Психотерапия на практике: Пер. с нем. СПб.: Ювента, 2009. 256 с.

57. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. М.: Прогресс, 2017. 277с.

58. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.: Наука, 2011. 294с.

59. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психолог. наук: 19.00.01. Київ, 2021. 41с.

60. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмотивной терапии. СПб.: Речь, 2002. 274с.

61. Юнг К.Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души: Пер. с

нем. В.М. Бакусева, А.В. Кричевского. М.: Канон, 2014. 320с.

62. Юрків Я. І., Луканов Д. В. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. Вип. 1 (48). С. 469-472.

63. Adler A. *Lebenskermtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 1978.159S.

64. Blanchard E.B., Hickling E.J., Taylor A.E., Loos W.R., Gerardy R.J. The psychophysiology of motor vehicle accident relate posttraumatic stress disorder. *Behavior Therapy*. 1995. V. 25 P.453-467.

65. Blue H.C., Griffith E.E.H. Sociocultural and therapeutic perspectives on violence. *The Psychiatric Climes of North America*. 1995. P.571-589

66. Breslau N., Davis G.C., Andreski P., Peterson E.: Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Arch Gen Psychiatry*. 1991.V.48. P.216-222

67. Bruner J. *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. 254s.

68. Christine Rini, Sharon Manne, Katherine N. DuHamel, Jane Austin, Jamie Ostroff, Farid Boulad, Susan K. Parsons, Richard Martini, Sharon Williams, Laura Mee, Sandra Sexson, and William H. Redd. Changes in Mothers' Basic Beliefs Following a Child's Bone Marrow Transplantation: The Role of Prior Trauma and Negative Life Events. *Journal of Traumatic Stress*. Vol. 17. No. 4. August 2004, P. 325-333.

69. Davidson J. Issues in diagnostic of posttraumatic stress disorders / J.M.Oldham, M.B.Riba, & A.Tasman (Eds.). *Rewiew of psychiatry*. Vol.12, Washington, DC: American Psychiatric Press, 1993.

70. Ehlers C., Caroline S. *Community planning to foster resilience in children*. N.Y.: Kluwer academic publishers, cop.2004.

71. Fiske S. T., Taylor S. E. *Social cognition*. N. Y.McGraw-Hill, 1991.

72. Fontana A., Rosenheck R. A causal model of etiology of war-related PTSD. *Journal of Traumatic Stress*. 1993, P.37-62.

73. Freedly J.R., Hobfoll S.E. Stress inoculation for reduction of burnout: A conservation of resources approach. *Stress and Coping*. 1994. Vol. 6. P. 311-325.

74. Furnham A., Bochner S. Culture Shock: Psychological reaction to unfamiliar environments. London and New York, 1986 .

75. Gurr T.R. Minorities at risk. A global risk of ethnopolitical conflicts. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1993.

76. Hobfoll S.E. Social Support: Will you be there when I need you? – In N. Vanzetti and S.Duck (eds.), A lifetime of relationships. California: Brooks / Cole Publishing Co. 1996.

77. Huliaieva A.S. The psychological characteristics of forced displacement. Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of KamianetsPodilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. Issue 37. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2017. P. 66–75.

78. Janoff-Bulman R. Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Application of the schema construct. *Social Cognition*, 1989. P.113-136.

79. Janoff-Bulman R. Rebuilding shattered assumption after traumatic life events: Coping process and outcomes / C.R. Snyder (Ed.) Coping: the psychology of what works. N.Y.: Oxford University Press, 1998.

80. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma. New York: Oxford University Press, 1992.

81. Kessler R.C, Sonnega A., Bromet E. et al. Post-traumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. *Arch of General Psychiatry*. 1995. - V. 92. P.1048-1060.

82. Kolb L.C. A neuropsychological hypothesis explaining PTSD. *Am. J. Psychiatry*. 1987. V. 144. P.989-995.

83. Kozaric-Kovacic D., Folnegovic-Smale V., Skrinjaric J., Mamsic A. Polytraumatized adult persons / Care and rehabilitation of victims of rape, torture and other severe traumas of war in the republics of ex.Yugoslavia. Utrecht: Pharos Foundation, 1993. P. 20-23.
84. Lang P.J. A bio-informational theory of emotional imagery. *Psychophysiology*. 1979. P.495-510.
85. Langle A. Lebenskultur-Kulturerleben. Die Kunst, Bewegendem zu begegnen. Bulletin der GLE, 1994. P.3-8.
86. Lavik N.J. Organized Violence and Mental Health - Historical and Psychological Perspectives on the 20-th Century. *Pain and Survival: Human rights violations and mental health*. Oslo-Copenhagen-Stockholm: Scandinavian University Press, 1994. P. 85-115.
87. Lazarus R.S., Launier R. Stress-related transactions between person and environment / L.A. Pervin, M. Lewis (Eds.) *Perspectives in interactional psychology*. N.Y., 1978.
88. Lerner M.J. The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion. New York: Plenum Press, 1980.
89. Maddi S.R. Existential Analysis. *The encyclopedic dictionary of psychology* /R. Harre, R. Lamb (Eds.) Oxford; Blackwell, 1983. P.223-244.
90. Maddi S. Creating Meaning Through Making Decisions. *The Human Search for Meaning*. Ed.by P.T.P.Wong, P.S.Fry. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 1998, P.1-25.
91. Mikkelsen E.G., Einarsen S. Basic assumptions and symptoms of post-traumatic stress among victims of bullying at work. *European Journal of Work and Organization Psychology*, 2002, 11 (1), P.87-111.
92. Pitman R.K. Posttraumatic stress disorder, conditioning and network theory. *Psychiatric Annals*. 1988, 18 (3), P.182-189.
93. Pitman R.K., Altman B., Greenwald et al. Psychiatric complications during flooding therapy for posttraumatic stress disorder. *J. of Clinical Psychiatry*.

1991. P. 17-20.

94. Rubin Z. & Peplau L. A. Who believes in a just world? *Journal of Social Issues*. 1975. 31. P.65-90.

95. Skidmore & Fletcher Assessing Trauma's Impact on Beliefs: The World View Survey / Materials of the Thirteenth Annual Meeting of the International Society for Traumatic stress Studies, Monreal, Quebec, Canada, November, 1997.

96. Taylor S. E. Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist*. 1983. 38. P.1161-1173.

97. Triandis H. C. Cultural training, cognitive complexity, and interpersonal attitudes / R. Brislin, S. Bochner, W. Lonner (Eds.) *Cross-cultural perspectives on learning*. Beverly Hills, CA: Sage, 1975.

98. Triandis H. C. Culture and social behavior. New York, 1994.

99. Triandis H. The culture assimilator / Variations in black and white perceptions of the social environment. Urbana: University of Illinois Press, 1976.

100. Van der Veer G. Counselling and therapy with refugees and victims of trauma: psychological problems of victims of war, torture, and repression. Chichester: Wiley & Sons, 1998.